

Олександр Кривоший

СПЕЦИФІКА ТА МЕЖІ ПРИСУТНОСТІ “ЖІНОЧОГО” В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЗАПОРОЖЖЯ: ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ

Вперше в українській історіографії з’ясовано характер та межі присутності “жіночого” повсякдення в культурному просторі Запорозжя.

Ключові слова: *Південна Україна, культурний простір, козацтво, повсякденне життя, жіноцтво, Запорозжя, легенди і перекази, жінка-воїниця.*

Спроби наукового осмислення комплексу подій другої половини XV – середини XVII ст. в Україні, пов’язаних із появою на теренах “Великого кордону” українського козацтва, започатковуються майже по їхніх слідах. Тим часом створюваний упродовж кількох століть історіографічний образ козацтва виявився далеким від свого справжнього прототипу. Його вибудову в різний час жорстко регламентувала певна панівна загальна концепція, “яка практично не залишала для науковців можливостей відступу за чітко визначені межі оціночних координат” [1, с. 11].

Перебуваючи під впливом іноземних історіографічних традицій, українські дослідники за димом пожеж та дзвоном козацьких шаблук практично не звертали уваги на повсякденне життя людей, що населяли українські землі в означений період, виштовхуючи за межі суспільного, а отже, й за межі історичного, старих, дітей, інвалідів та українських жінок [2; 3].

Такий порядок речей можна зрозуміти, виходячи з того, що вивчення історії – соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця [4, с. 13]. Зазвичай конкретне втілення ці тенденції знаходять у впливі ідеологій, національних та інтернаціональних стереотипів тощо.

Таким чином, дослідник, обираючи об’єкт свого дослідження, неминує стикався з типовою, а йдеться про українську історіографію XIX–XX ст., ситуацією, коли погляд на проблему, як на предмет дослідження, визначався відповідно до тенденцій часу і місця¹.

Проблема присутності жінки в насиченому військовими практиками середовищі південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто з того, як вона представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя XX ст. потрапляє до його центру², хоча джерела самі по собі не давали для цього підстав – підстава визначалася, певною мірою, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити “очоловічений по самі вінця” (і взятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний нарратив попередників.

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, специфіку та межі присутності жіночого чинника в культурному просторі Південної України, але й визначає місце (обмежену кордонами Запорізьких Вольностей територію, на якій проживала громада запорізьких козаків та її хронологічні рамки), що охоплюють період з XVI ст. по останню чверть XVIII ст.

¹ Українська гуманітарна наука при розгляді козакознавчої проблематики ще й досі, обираючи спосіб міркування, послуговується штампами середини XIX ст., що характеризували становище жінки в південноукраїнському степовому соціумі відповідно до існуючих на той час тенденціями часу і місця. На той час українську й російську історії розглядали як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. Див.: Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / З. Когут. — К.: Критика, 2004. — С. 188. Відповідно до цієї схеми розглядалось і становище жінки в козацькому середовищі. Інтерес до нього зводився до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези: “Не ступай, бабо, ногою у січовий Кіш, лучче в домовину”. Ця теза, очевидно, відповідала уявленню автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жінки в культурному просторі Південної України. Цит. за: Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки / О. П. Кривоший. — Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. — С. 3.

² Кравченко А. Козацька наречена / А. Кравченко // Запоріжжя: До історії козацької культури / упорядк. тексту, передм. І. Кравченка, упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. — К., 1993. — С. 215–231; Кривоший О. Козацька Україна: жінка зі зброєю / О. Кривоший // Запорізька Січ. — 1993. — 31 серп.; Його ж: Жінка в історії Запорізького козацтва // Тези доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції “Жінки України: сучасний статус і перспективи”. — Одеса, 1995. — С. 45–47; Традиції запорізького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. — Запоріжжя, 1997. — Вип. 5. — С. 18–24; Жінка і козацьке право // Запорізьке козацтво в пам’ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. / Секція III, IV, V. — Запоріжжя, 1997 р. — С. 35–40; Жеребкін С. Гендерные “политики идентификации” в эпоху казачества / С. Жеребкін // Гендерные исследования. — Харків, 1998. — 1998. — № 1. — С. 228–252. Стаття В. Андрущенко, що побачила світ у 1991 році (див.: Андрущенко В. Запоріжжя і жіноцтво // Наука і суспільство. — 1991. — № 7. — С. 55–58), на жаль, не витримує жодної критики. В 2004 році з’явилася монографія Ю. Фігурного “Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі”. — К., 2004. Один розділ цієї роботи автор присвятив розгляду питань, пов’язаних із взаєминами між чоловіком-воїном і жінкою-дружиною в культурі українського козацтва. Спираючись на висновки, зроблені істориками в середині XIX ст., автор робить традиційні для історіографії цього періоду узагальнення типу: “традиція заборони введення жінки на Січ ретельно оберігалася серед запоріжців” (с. 114) або “неодружене життя запоріжців обумовлювалося самим складом їхнього особливого військового устрою” (с. 115).

Об'єктом дослідження став комплекс джерел, що висвітлюють повсякденне життя населення Запорізьких Вольностей в умовах збройного протистояння.

Обравши темою наукового зацікавлення проблему з'ясування специфіки та меж присутності жіночого чинника в культурному просторі Запорозжя, спробуємо відповісти на запитання, які, можливо, допоможуть усвідомити причини неприсутності або присутності жінок у культурному просторі тогочасного південноукраїнського соціуму.

Осмилення взятої до розгляду проблематики ми почнемо з пошуків відповідей на такі запитання: чи була Нижня Наддніпрянщина територією, де побувала суто чоловіча військова спільнота та суто маскулінні традиції життєустрою? Це запитання буде першим, але не основним. Основним стане друге запитання: які джерела містять інформацію про присутність або неприсутність жіночого чинника у культурному просторі Запорозжя та відображають найбільш типізовані контексти прояву жіночої повсякденності?

Перед нами відразу ж постає низка проблем, які *a priori* належать до категорії “малодосліджених”, і з цього ми й будемо виходити, обираючи спосіб міркування та методіку реконструкції минулого [5, с. 58]. Її основою стане системний метод історичного аналізу.

Виходячи з цього, під культурою будемо розуміти не сукупність досягнень у розвитковій духовного життя України XVI–XVIII ст., а світоглядну модель, характерну для цього соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті [5, с. 272-283] і всю систему взаємин, встановлених між тогочасними людьми і світом. Ця вироблена південноукраїнським соціумом система, головню, і визначала те, як людина (а в нашому випадку войовнича чоловіча спільнота) моделює світ і саму себе. Намагання вписати жінку в культурний простір Запорозжя потребують нового (залучаючи традиційні й нетрадиційні історичні джерела) прочитання тих сторінок історії України, які донедавна вважалися неважливими, – повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї. Тобто ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких “відносили” будь-яку жіночу активність. Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без докладного вивчення уявлень людини про навколишній світ та її “емоційних реакцій на життєві події” [7, с. 3] неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту із навколишнім середовищем, що його оточує [8, с. 170-171]. З'ясування механізмів функціонування конкретної системи, що в ній реалізувалася соціальна поведінка людини, має включати в себе не лише економічну й політичну основи її життєдіяльності. Важливе місце повинно належати і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, світоглядом, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей [9, с. 72-73; 10]. Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності учасниками та очевидцями подій зазвичай впливає як на саму реальність [11, с. 220], так і на її сприймання та усвідомлення.

Пошуки “слідів” жіночого повсякдення в культурному просторі Південної України ми почнемо з того, що в межах XVI – останньої чверті XVIII ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої, а з 1654 р. перебували у тісному зв'язку з державним устроєм Московської держави. Значно віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони – Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) – являли собою об'єднану цілісність лише за мовним та, деякою мірою, релігійно-конфесійним (православ'я) принципами. В уяві тогочасних мешканців Волині, Поділля, Київщини і Наддніпрянщини політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалася з державною суверенністю, оскільки тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підлеглою [12, с. 82]. А тому на цих, доволі обширних територіях, існувала велика кількість “місцевих” (залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою.

На південних околицях Речі Посполитої зрушення, які, вочевидь, перевернули українське життя після зміни державної належності і типів цивілізацій у Києві та в готично-європеїзованому Львові, хіба що легкими брижами ковзали над степом, що гігантським пасмом оточував українські землі з Півдня. Заселене кочовою людністю Поле, а по-татарськи Неуһат (Степ), у першій половині XVI століття займало мало не п'яту частину сучасної України, охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької області, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську й Херсонську та частково – Одеську і Запорізьку області. Своєрідними “дверима” в це Поле з боку доволі густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги – переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськ та Запоріжжя. За порогами, нижче Кічкаської переправи, описаної ще в середині X ст. Костянтиним Багрянородним, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї у гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна краса витворювали з цих місць привабливу територію для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та дніпровські пороги.

Для нас у цьому контексті важливим буде не стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному наполягає більшість українських дослідників другої половини XIX–XXI ст.) [13–15] у культурних практиках степового краю “слідів” жінок. Шукаючи “сліди” жіночого повсякдення, ми будемо “збирати все, що залишили по собі люди”, мешканці цього регіону, “критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення” [16, с. 10] про минуле цього краю... Підкреслимо, що проблема відсутності або наявності “слідів” жіночого повсякдення у традиціях степового соціуму сама по собі значно важливіша, ніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція¹, зазвичай, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціальної верстви в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а отже, і легітимізуватися [17, с. 2].

Усвідомивши основний напрямок та принципи пошуків жіночої повсякденності в культурних традиціях воєвничого степового соціуму, спробуємо, взявши до уваги викладені вище теоретичні міркування, виявити основні масиви джерел, в яких могли фіксувати історичну пам’ять про присутність жінки в культурному просторі Нижньої Наддніпряниці. Пошуки жіночих “слідів” розпочнемо із Запорозжя, історико-географічної області, що впродовж тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру регіону [18, с. 4–5] і була тісно пов’язана з утвердженням на історичній арені воєвничої чоловічої спільноти – козацтва. Південний степ сформував на цій території відмінний від наявних тип життєустрою та людської особистості. Степовий соціум був зовсім не схожий на замкнуте, затиснуте в лещата релігійного догматизму, розділене щільними становими перегородами суспільство середньовічної Європи. Вартість і значущість особистості в цьому соціумі визначали більше за особистими якостями індивіда, аніж за його належністю до якоїсь соціальної групи чи стану. Степ був краєм особистої волі та великих можливостей². Він притягував до себе людей „пасіонарних” [19, с. 64–71], здатних до дії та вчинку чоловіків і жінок³. Не можна не погодитися з тим, що такі жінки існували в ту епоху і що особливі умови життя на “пограничних” землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм змогу виживати в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав іншого внутрішнього закону й порядку аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Оскільки освоювати Степ, здобувати засоби для існування можна було лише зі зброєю в руках, основним заняттям населення стала військово-промисловою діяльністю. За таких умов повсякденне життя степового населення регламентувалося і підпорядковувалося перш за все військовим принципам організації життєустрою⁴. Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв’язувала більшість суперечок, виховувалися люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитися і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитися не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те тогочасна жінка повинна була виявляти і “загальну грубість, і нахил до насильства” [20, с. 12]. Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки “пограничних” місцевостях, жінка мусила бути не лише турботливою матір’ю та підприємливою господинею, але й набувати рис безстрашного воїна, здатного виступити в похід, захистити себе, своїх дітей і маєтність від нападників. Такі умови життя невідворотно впливали і на характер жінки, виховували з неї енергійну натуру, “здатну до скорботи і до найжахливіших випробувань” [21, с. 271]. Сповнене небезпек життя на окраїнних землях давало більше простору для жіночої самодіяльності, аніж розкішні палаци затиснутої в лещата регламентів та релігійного догматизму Європи. Про присутність жінок в економічній, військовій та управлінській сферах життєдіяльності цього регіону засвідчують різні письмові джерела тих часів – акти купівлі-продажу, тестаменти, дарчі акти тощо⁵. Наприкінці

¹ У цьому контексті ми розглядаємо *традицію* як “соціально-прийнятні типологізовані умовності”, які поєднують риси колективно розділеного досвіду. Докладніше про це див.: Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения “истории повседневности” // *Этнографическое обозрение*. — 2004. — № 5 (сентябрь-октябрь). — С. 3–15.; Її ж: “Живя и трудяся в подивление околным людям” (женский труд и женские занятия в российской повседневности X–XVII вв. // *Женщина в российском обществе*. — 1996. — № 2 — С. 18–27; Поляков Ю. А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // *Вопросы истории*. — 2000. — № 3 — С. 125–132.

² Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). — Запоріжжя–Київ, 1997 — 84 с.; Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). — Запоріжжя, 2009. — С. 9–11; Павленко І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. [Текст]: моногр. / І. Я. Павленко. — Запоріжжя, 2006. — 243 с.; Жеребкін С. Гендерные “политики идентификации” в эпоху казачества // *Гендерные исследования* (Издание Харьковского Центра Гендерных Исследований). — Харків, 1998. — № 1. — С. 228–229 та ін.

³ Антоній І (Й. Ролле) *Украинские женщины* // *Киевская старина*. — 1883. — Июнь. — С. 268–269; Charewiczowa L. *Kobieta w dawnej Polsce*. — Lwow, 1938. — С. 36–39; Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хом’як. — К., 1995. — С. 34.

⁴ Посол австрійського імператора Еріх Лясота, який подорожував Україною в XVI ст., з цього приводу писав, що “кожен там ідучи в поле вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокую від них нікому немає”. Див.: Лясота Еріх *Щоденник* // *Жовтень*. — 1984. — № 1. — С. 99.

⁵ У 1630 р. *козачка Федора Андрієва продала Іванові Волевачу пасіку по річці Інеульцю за 500 кіп литовських грошей*. Див.: *Матеріали по історії козацького землевладення (1494–1668 гг.)* // *Чтения ИОНЛ*. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 17; У 1615 році *козак Максим Михайлович “з мал-жонкою своєю” продає лісові угіддя та рибні плеса по річках Цирульнику, Макаровій та Інеульцю*. Див.: *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. VIII. Отд. III. С. 16; У 1747 році п’ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п’яти запорожців незабаром спіямили і привезли на Січ разом із забитим. Не гаючи часу, цих зловмисників “приговорено било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошнім товариществом... купно з мертвим тілом схоронити в яму...” Але *вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік свого часу заборував “деяким кредиторам” 223 қрб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної карі...* Цит. за.: Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К., 1996. — С. 134.

XIX ст. історик Й. Ролле, посилаючись на документи приватних архівів, навіть спробував вписати в контекст історії Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупках полонених, які впродовж багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Переволочною [21, с. 273]. За твердженням Йосипа Ролле, в XVI – середині XVII ст., “в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем’янку, яка заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...” [21, с. 273]. Дотичні до заявленого сюжету про присутність жінок у межах Запорозжя, на Січі та в козацькому війську фіксуються і в працях Юрія Мицика та Сергія Жеребкіна [22; 23].

Активність “прикордонних”, здатних до найжахливіших випробувань жінок, очевидно, була для сучасників доволі узвичаєним явищем та набувала рис традиційності в умовах пограничного життєстрою. Бо саме в цей період, а йдеться про XVI – першу половину XVIII століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках Польсько-Литовської держави, до складу якої входили й українські землі, з’являється достатньо “омужнений” ідеал жінки-войовниці, захисниці південних кордонів Речі Посполитої [24, с. 33]. За своїм архетипом ці жінки стояли поряд із міфічними амазонками, чия країна начебто знаходилася навколо озера Меотида, поблизу Борисфена: вправні войовниці, впливові політики і мисливці в уявленнях еліти Литовсько-Польської держави наділялися надзвичайною силою. Вони успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші “нежіночі” вчинки [21, с. 272]. Подвиги войовничих амазонок, врешті, стають частиною сарматської ідеології, що її виробила і сповідувала в означений період польсько-литовська шляхта. Відповідно до цієї ідеології, шляхта вела свій рід не від слов’янського коріння, як поспільство, а від сарматів, войовничого народу, який жив у безкрайніх чорноземних степах, що простягалися від південних околиць Речі Посполитої аж до Центральної Азії [25, с. 107].

У польській літературі XVI – середині XVII ст. з’являється окремий літературний жанр, у якому прославляються (а не висміюються як було зазвичай у більшості країн Західної Європи) “надзвичайні жінки, які поводяться, як чоловіки” [24, с. 34], і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги [26, с. 61]. Польський поет XVI ст. Ян Коховський (1530–1584), відображаючи у своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного суспільства, навіть був переконаний, що історія слов’ян починається з жінок, войовничих амазонок, які, прийшовши у Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та українську (руську) [27, с. 63]. Елітарна латиномовна частина українських мислителів цього періоду, ті, що писали латиною, також наголошувала на скіфському походженні значної кількості козацьких традицій. Тогочасні українські світські поети і мислителі, за переконанням сучасної дослідниці латиномовної літератури Олени Ситько, ставили собі за мету в образних картинах власних творів “рівноцінно відображати унікальний історичний та міфологічний шари національного світосприйняття, філософії, естетики й моралі” [28, с. 2–16], своєрідно пов’язуючи їх зі світоглядними уявленнями, філософією та моральними якостями сучасників. Своєю чергою, автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки, звертає увагу на непроминальність давніх скіфських звичаїв, зауважуючи, що: “Ці запорозжці успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра” [29, с. 113].

Отже, у світоглядних уявленнях “офіційних ідеологів” Речі Посполитої єдиний європейський міф про жінок-войовниць пов’язували з територією та культурною традицією Степової України і Нижньої Наддніпрянищини, зокрема регіону, де, на переконання більшості сучасних дослідників, формувався духовний світ виключно чоловічої військової спільноти [30–33] та українська фольклорна традиція, орієнтована на “суто чоловічі жанри” [34, с. 5].

Таким чином, з одного боку, перед нами рясніють численні твердження дослідників XIX–XX ст. про “чисто патріархатну республіку за дніпровими порогами” [35, с. 215], духовний світ суто чоловічої військової спільноти та орієнтацію української фольклорної традиції на суто чоловічі жанри, а з другого – роздуми європейських мислителів та “офіційних ідеологів” Речі Посполитої про традиції і природу войовничих жінок степового пограниччя, мережа існуючих у межах Запорозжя топонімів, які семантично пов’язані з присутністю жінок [35, с. 265], та припущення автора цих рядків про те, що елементи, які одного разу потрапили в кров і єство народу, нехай навіть у дуже давні часи, вже ніколи не зникають безслідно.

Стає очевидним, що взята за аксіому українською гуманітарною наукою гіпотеза про існування за Дніпровськими порогами “чисто патріархатної республіки” та “духовного світу суто чоловічої військової спільноти” виявилася недоведеною. Бо горішній поверх польсько-литовсько-українського культуротворення XVI–XVII ст., який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, “офіційним ідеологам епохи” [37, с. 524], як бачимо, не лише фіксував фізичну присутність жінок біля татарських кордонів, але й певною мірою вирізняв специфіку цієї присутності. Для тієї місцевості і для того часу виховання дівчат в амазонських традиціях було, за свідченнями сучасників, звичайною справою [38, с. 207–208].

Взявши до уваги твердження Наталії Яковенко про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення, зазвичай, повинні бути “еквівалентними моделі «високої» культури” [39, с. 107], спробуємо подивитися на виявлену нами суперечність крізь призму світоглядних уявлень ординарних людей – мешканців Нижньої Наддніпрянщини. Для цього, крім традиційних джерел, ми залучимо до аналізу ще й ті історичні джерела, які донедавна вважалися неважливими в руслі позитивістського історичного нарративу – історичні легенди та перекази, записані на теренах Нижньої Наддніпрянщини.

Звернення до цього шару народної прози, що його традиційно називають історичним, є, на наш погляд, цілком виправданим, оскільки саме він за характером героя, події або хронологу асоціюється з певною добою, соціальним середовищем чи історичною особою [34, с. 11].

Відображення дійсності в цьому типі історичних джерел завжди мало характер художнього осмислення дійсності (в письмових джерелах цю рису подибуємо лише в художніх творах). Однак фольклор за своє багатовікове існування виробив доволі стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. У цій системі, крім інформаційної, на думку історика Лева Пушкарьова, закладена ще й “емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, ніж точні фактичні дані” [40, с. 61]. Не викликає сумніву і твердження, що основний зміст більшості історичних переказів становлять описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності (цілком вірогідних) історичних подій [41, с. 11-12], які привертати увагу і відображались у свідомості окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам’яті індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіла більшість дрібних (для свідомості реципієнтів, які знаходилися в інших часових координатах) деталей і, в деяких випадках, наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози залишилося незмінним – передавати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Слушним у цьому контексті видається і твердження сучасної української дослідниці Людмили Іваннікової про те, що “усна історія нерідко дає багатий деталями матеріал про ті події, які не зафіксовані в офіційних даних” [42, с. 89]. За спостереженням автора, перекази та історичні пісні докладніше і, головне, правдивіше змальовують психологічний стан та реалії повсякденного життя людей і природного середовища, що їх оточує, аніж заформалізовані, політично та релігійно заангажовані архівні джерела.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що для пошуку реалій жіночого повсякдення в культурних практиках українського степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел є виправданим. Маємо переконання, що вони (усні історичні джерела) через відображення емоційних реакцій людей на життєві обставини, деталей побуту та реалій повсякденного життя дадуть змогу “побачити” і, до певної міри, “відчути” спосіб життя українського суспільства в умовах постійних військових конфліктів, зміни в настроях та буденних діях мешканців конкретної місцевості чи регіону в цілому.

Отже, основою нашого дальшого аналізу стане масив історичних легенд і переказів з теренів колишнього Запорозжя. Ми матимемо перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для козацької епохи і в світлі якої і повинна постати непринадність або принадність становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про “благо”.

В одній із легенд, записаних на Мелітопольщині (південна частина нинішньої Запорізької області) краєзнавцем П. Дзяковичем наприкінці XIX ст. (під назвою “Дівоча слобода”), розповідається про місцезнаходження (“урочище Киз-Яр”, де Киз – дівчина, Яр – глибока балка. – О. К.) та повсякденне життя орди жінок-войовниць. “Це були хоробрі жінки. Вони чудово рубалися і стріляли з луків у бою, їздили верхи на конях, дуже часто перемагали і брали в полон чоловіків. Керувала цими жінками-войовницями і водила їх на війну цариця великої краси” [43, с. 257-258]. Цікаво, що саме в цій місцевості у 1948 році, за твердженням мелітопольського краєзнавця Бориса Михайлова, було знайдене поховання жінки царського походження. На голові була корона, а поряд лежали меч, котел, дзеркало й оббите золотом кінське сидло [42, с. 50]. Досліджуючи кургани Степового Подніпров’я та Причорномор’я, українські археологи також виявили цілий ряд поховань озброєних жінок-войовниць [44, с. 70]. Зібравши й узагальнивши весь доступний матеріал, українські археологи В. Іллінська та О. Фіалко підтвердили існування у степовому скіфському соціумі інституту жінок-войовниць. Ці жінки, на думку дослідниць, брали участь у кінних легкоозброєних загонах, які за відсутності чоловіків-воїнів вирушали у походи або в тривале сезонне кочування, охороняли від нападників майно, худобу, житло тощо. Основним озброєнням скіфських жінок були луки і стріли, рідше – списи, дротики, мечі, ще рідше – захисний обладунок [45, с. 4-18]. На думку О. Фіалко, у V – першій половині IV ст. до н. е. жінки-воїни могли входити до особливих легкоозброєних загонів, чисельність яких доходила до 25 % від загальної кількості війська [45, с. 11-12]. Тому маємо підстави говорити не лише про фактичне існування в скіфську епоху інституту жінок-войовниць, але й про

досить правдиве відображення¹ в записаному на Мелітопольщині наприкінці XIX ст. переказі реалій повсякденного життя угруповання (орди) жінок-войовниць, тієї доволі віддаленої від респондента у просторі і часі, епохи². В цьому контексті простір мешканців Степу (особливо відображений у легендах, переказах та історичних піснях про героїчне минуле) являв собою модель обмеженої річкою Дніпром (Борисфеном) плоскої місцевості (Поля), що її сприймають не як територію одвічного проживання войовничих кочових народів, а як райський куток, створений Богом для воїнів-сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши дніпровські пороги. Саме тому героїзоване відображення повсякденного життя воєнізованої людської спільноти і стало найголовнішою рисою фольклору та історичної пам'яті жителів цього регіону.

У переказі “Могила Настина” (в інших варіантах “Могила Насті”), записаному Д. Яворницьким у другій половині XIX ст. у с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.) від С. Сатани, фіксується інформація про традиції життєустрою войовничої чоловічої спільноти та про повсякденне життя відважної жінки-войовниці Насті. Вона носила шаблю, шаровари, шапку і “держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка” [46, с. 128]. Відвага, сила і хоробрість цієї жінки, очевидно, були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувалися про те, що ними керує “отаманша”. Архетип жінки-войовниці, у цьому випадку, включає в себе доволі розповсюджену на українських землях традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. Інформацію про це подають як усні, так і письмові джерела козацької доби. Італійський і польський історик початку XVII ст. Олександр Гваньїні, описуючи події 1524 року на Поділлі, зазначав, що серед загиблих захисників замку Прухнік були знайдені й “тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови” [47, с. 11].

Записаний на Дніпропетровщині краєзнавцем А. Ковальовим у другій половині XX ст. переказ розповідає про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638) активну участь брала дружина козацького сотника Семена Мотори – Варвара. Особливо відзначилася вона під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сула. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї. За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом “особливого зла” з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. “Потоцький нібито наказав відкривати гарматний вогонь *по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях* (курсив мій. – О. К.). Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер”, серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора [48, с. 104-105]. Інформацію про активну участь українських жінок у різного роду військових змаганнях подають не лише дотичні до наведеного усноісторичні та фольклорні джерела³, але й значна кількість письмових джерел⁴.

У переказі, записаному Г. Надхіним на Катеринославщині у другій половині XIX ст., фіксується інформація про традиції козацького життєустрою та про рівень впливу жінки на повсякденне життя чоловічої військової спільноти. “...У запорожців був *звичай* (курсив мій. – О. К.) інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із *місцевих дівчат* відважувалася *вийти за нього заміж* (курсив мій. – О. К.)” [49, с. 54]. Як бачимо, записаний у межах колишнього Запорожжя переказ свідчить про те, що на цій території були і “місцеві дівчата”, і “місцеві” звичаї одруження, і “місцеве” козацьке шлюбне право, а отже, й “місцеві”, народжені біля татарських кордонів діти, чиє повсякденне життя нормували як Литовські Статути, так і норми “місцевого” звичаєвого та козацького права.

¹ У цьому контексті варто взяти до уваги твердження проф. Ігоря Лимана про те, що “...усна історія за своєю природою великою мірою індивідуальна, суб'єктивна і часто відбиває не реальну дійсність, а її сприйняття респондентом...” Див.: Лиман І. Усноісторичне дослідження трансформації релігійності населення Північного Приазов'я // Покликання. Зб. праць на пошану проф. о. Юрія Мицика. / редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. — К., 2009. — С. 523. Хоча у своєму сприйнятті, а цього І. Лиман не враховує, респондент, як правило, відображає існуючі у просторі й часі типологізовані повсякденні дії людей та реалії природного середовища.

² У цьому контексті треба звернути увагу на слушне твердження російського історика Григорія Бондаренка про те, що категорії часу і простору доволі “тісно переплетені в картині світу”, яка в нашому випадку відображена в легендах, переказах та історичних піснях про історичне минуле Нижньої Наддніпрянщини. “Эта глубокая связь временных и пространственных отношений — на думку дослідника — может быть названа хронотопом. Термин основан на зейнштейновской теории относительности и был введен в литературоведение М. Бахтиным. Он (хронотоп. — О. К.) может действовать как средство при анализе текстов в соответствии с пропорциями и природой временных и пространственных категорий в тексте. Важной чертой этого феномена, в отличие от большей части других случаев восприятия времени и пространства в литературном анализе, является тот факт, что ни время, ни пространство не доминируют, они глубоко взаимосвязаны. Как писал М. Бахтин: «Время как бы густеет, обретает плотность, становится художественно видимым; так же пространство густеет и становится зависимым от движений времени, сюжета и истории. Хронотоп характеризуют пересечение координат и смешение индикаторов»”. Цит. за: Бондаренко Г. В. Повседневная жизнь древних кельтов / Г. В. Бондаренко. — Москва, 2007. — С. 15-16.

³ Родаченко І. У славнозвісній Буші / І. Родаченко // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 1. — С. 23-30; Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько, 14 сент. 1909 г.). — Ніжин, 1909. — С. 1-15; Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України / О. Я. Мацюк. — Львів: Центр Європи, 2005.

⁴ Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 119, 590, 613; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1889, Т. 14. — С. 902; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч. 6 — Т. 1. — Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVII вв. (1498-1653 гг.). — К., 1876. — С. 427. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 14, арк. 120 зв.; АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 118.

Схожий за змістом переказ записав на Волині на межі XIX-XX ст. відомий український історик О. Левицький. Переказ побутував серед мешканців невеличкого міста Крупець. У ньому розповідається про те, що: "...*молодий козак* за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і палач підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла *дівчина* і накрила хусткою його голову, даючи тим самим знак, що вона *обирає його собі в чоловіки* (курсив мій. – О. К.) і тим звільняє від страти" [50, с. 14].

Ще одне, тепер уже документальне свідчення, про побутування на українських землях такого елемента козацької звичаєвості ми знайшли серед записів, занесених до книги гродської Луцької в 1606 році. В одному з документів говориться про те, що в 1606 році у м. Олиця, що на Волині, в магістратському суді розглядалася справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який служив у того Глібовича "службу гайдуцькою", і за вбивство товариша "был осаженным на горло" (засудженим до смертної кари). Під час розгляду цієї справи "*одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб*" (курсив мій. – О. К.). Дівчина привселюдно звернулася до "шляхетних і учтивих людей", які були присутні при розгляді справи, "бажаючи його (злочинця) собі впросити в стан святой малженський". Присутній при розгляді справи уповноважений з боку пана Глібовича визнав заяву дівчини настільки правомірною, що відразу ж, без заперечень і додаткових уточнень, доповів про це своєму патронові. Пан Глібович невдовзі дав уповноваженому згоду на такий декрет: вбивця може бути звільнений від смертної кари за умови, якщо відразу ж "прийме шлюб с тою девочкою учтиво явно, в костьолі католицькому". А якщо ні, то "уж би реч иншая з ним се діяла" [51, с. 521-522].

Підсудний відразу ж погодився на таку пропозицію і його прямо із в'язниці відвели до костелу в супроводі возного, якого зобов'язали бути присутнім на вінчанні. Наступного дня засудженого "на горло" було звільнено з-під варті, а возний вніс до актових книг запис про те, що слуга пана М. Глібовича, гайдук Януш Кобринець, був обвінчаний з дівчиною в його присутності і звільнений з-під варті [51, с. 522].

Перелік легенд і переказів, що висвітлюють побут та повсякденне життя українських жінок-войовниць, не обмежується наведеними вище прикладами. Джерел з подібними сюжетами про військову активність жінок, за спостереженнями автора, дуже багато, що свідчить про заучування жителями цих місцевостей типізацій повсякденних практик в умовах воєнного стану, спричиненого агресивністю сусідів та слабкістю, а то й повною відсутністю державних органів, здатних забезпечити їм (жителям) надійний захист [52, с. 18].

Стає очевидним, що на світанку свого історичного життя войовнича степова спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей мала вироблену під впливом різнорідних взаємопроникних чинників традицій сприйняття (прочитання) образу жінки-войовниці. Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби за виживання населення локалізованого східними кресами Речі Посполитої регіону з різного роду поневолювачами, через сюжети, пов'язані з участю жінок у бойових діях військових та воєнізованих козацьких підрозділів, захистом степових фортець і поселень від нападників, визволенням з неволі бранців і т. ін. Зважаючи на те, що в сучасній літературі немає чіткої дефініції терміна *жінка-войовниця*, спробуємо дати таке визначення цього поняття: озброєна жінка, яка була знайома з мистецтвом ведення бою і брала безпосередню участь в організації та веденні бойових дій.

В історичних легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини сценарії військової активності жінок постають, радше, як узвичаєні (типізовані) елементи повсякденного життя степової спільноти, а не як об'єкти висміювання жіночої ініціативи чи зневаги.

Таким чином, маємо підстави говорити про те, що Запорозжя, яке утвердилося на арені політичного й історичного життя в середині XVI ст., продукувало інформацію не лише про реалії повсякденного життя "войовничої чоловічої спільноти", але й про повсякденне життя жінок-войовниць, які брали безпосередню участь в організації та веденні військових дій поряд з чоловіками.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі Запорозжя (беручи до уваги заучування місцевим населенням типізації повсякденних практик та збереження її в історичній пам'яті) стає особливо помітним на тлі воєн та збройних конфліктів мешканців степового пограниччя. Виходячи з цього, специфіка жіночого повсякдення в культурному просторі Запорозжя полягає не у його відсутності (відповідно до взятого за аксіому чоловічою системою очікувань), а навпаки, в присутності жіночого чинника в легендах, переказах, а отже, і в суспільній свідомості жителів Запорозжя в цілому¹. Насичений, до певної міри, сценаріями жіночої активності культурний простір Нижньої Наддніпрянщини, очевидно, і був одним з

¹ Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.) — Запоріжжя: Просвіта, 2001. — С. 41–47; Його ж: Жінка і козацьке право. // Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки / О. П. Кривоший. — Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. — С. 31–35; Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 1. — С. 69–71; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запорізького регіону. — Запоріжжя, 1997. — С. 18–24.

тих каталізаторів, що спричинили появу дискурсу про сильну войовничу жінку, який склався на теренах Речі Посполитої в XVI–XVIII ст.

Цей, народжений біля татарських кордонів, дискурс кардинально відрізнявся від дискурсу про “маскулінну жінку”¹ та від “virago”² в англійській сатирі XVI–XVII ст. [24, с. 35]. Він, очевидно, був створений чоловіками – учасниками військових конфліктів на пограниччі не як засіб висміювання жінок-бунтівниць через їхні агресивні виклики становому, релігійному чи гендерному порядку, а для відображення ідеального (в тогочасному розумінні) образу сильної жінки, степової амазонки, захисниці східних кордонів Речі Посполитої. Історична пам’ять про військову активність жінок-войовниць була у вигляді героїзованих сюжетів³ “зако́нсервована” на елітарному рівні і розтиражована на загал з верхніх поверхів тогочасного українського суспільства.

Таким чином, південноукраїнський степ спродукував, а литовсько-польсько-українська еліта за посередництва командирів військових підрозділів, що діяли біля татарських кордонів та їхніх супроводів (почотів), очевидно, активно сприяла експорту за межі культурного середовища образу сильної, наділеної мужністю і відвагою жінки-войовниці. Особливістю цього образу стало значне розширення меж життєвого простору жінки-шляхтянки, мешканки пограничних територій, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік–дім–родина” та освоєння жінкою вищих суспільних станів традиційно чоловічих ролей воїна, лідера мікрогрупи, захисника східних степових кордонів Речі Посполитої.

Література

- Смолий В. Степанков В. Українська національна Революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолий, В. Степанков. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009.
- Старченко Наталія Петрівна. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень / Наталія Петрівна Старченко. — К., 2001. — 225 арк. — Бібліогр.: арк. 163–179.
- Кривоший Олександр Петрович. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т / . — Запоріжжя, 1996. — 246 арк. — Бібліогр.: арк. 223–246.
- Тойби А. Дж. Постигание истории. Сборник: [пер.с англ. Е. Д. Жаркова] / А. Дж. Тойби. — Москва: Прогресс, 1996.
- Савельева И. М. История и время. В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — Москва: Языки русской культуры, 1997.
- Берк П. Антропология итальянского Возрождения / П. Берк // “Одиссей”. Образ другого в культуре. — Москва, 1994.
- Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения “истории повседневности” / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. — 2004. — № 5 (сентябрь-октябрь).
- Замятина Н. Ю. Взаимовлияние образов географических объектов: постановка проблемы // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. — Москва, 2002. — Вып.15.
- Гуревич А. Я. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества. Индивид и общество / А. Я. Гуревич. — Вып. 31. — 1968.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. — К., 1993. — С. 7.
- Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — Санкт-Петербург, 1994.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталія Яковенко. — К., 1993.
- Яворницький Д. Вольності запорозьких козаків / Д. Яворницький. — Дніпропетровськ, 2002. — 359 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К., 1994. — 539 с.
- Павленко І. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі / [Текст]: моногр. / І. Павленко. — Запоріжжя, 2006. — 243 с. та ін.
- Дюби Жорж. Европа в средние века / Жорж Дюби: (пер. с. фр. В. Колесникова). — Смоленск: Полиграмма, 1994.
- Смоляр Л. Олена (Мар’яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки героїні в українській історії / Л. Смоляр // Наше життя. — 2000. — Ч. 2 (лютий).
- Павленко І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі / [Текст]: моногр. / І. Я. Павленко. — Запоріжжя, 2006.
- Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению / Л. Н. Гумилев. — Москва, 2008.
- Мірза-Авакянц Н. Українська жінка XVI-XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. — Полтава, 1920.
- Антоний І (Й. Ролле) Украинские женщины / Антоний І (Й. Ролле) // Киевская старина. — 1883. — Июнь.
- Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. Мицик. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 27.
- Жеребкин С. Гендерные “политики идентификации” в эпоху казачества / С. Жеребкин // Гендерные исследования. — Харків, 1998. — № 1. — С. 240–252.
- Любамирски Л. “Воинственная женщина” в культуре польско-литовского содружества / Л. Любамирски // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. — Минск, 2003.
- Zamoyski Adam. The Polish Way / Adam Zamoyski. — New York; Toronto: Franklin Watts, 1988. — P. 107.
- Lorense-Kot Bogna. Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland / Bogna Lorense-Kot. — Westport; Connecticut: Greenwood Press, 1985.
- Milosz Czeslaw. The History of Polish Literature / Czeslaw Milosz. — 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983.
- Ситько О. М. Поетика української світської новолатинської поезії доби пізнього Середньовіччя та Бароко: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філологічних наук. — Кіровоград, 2007. — 18 с.
- Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709 pp.) / Д. Крман. — К., 1999.
- Яворницький Д. Вольності запорозьких козаків / Д. Яворницький. — Дніпропетровськ, 2002. — 359 с.

¹ Однією з причин виникнення дискурсу про *маскулінну жінку* в Англії XVI– початку XVII ст. було носіння жінками чоловічого одягу. Це нове для консервативної Англії віяння висміювали всі тогочасні моралісти, хронікери і навіть драматурги. Жінок, які зважилися носити чоловічий одяг, піддавали осуду і висміювали.

² Сильних жінок у раннесередньовічній Європі та Польщі наділяли ярликом “*virago*” – мегера. Це поняття було широко розповсюджене в Італії у період Ренесансу й означало тип жінки-амазонки. Воно трактувалось як означення прекрасної дами, рівної з чоловіком і мало позитивний характер сприйняття. В Англії природа “*virago*” була предметом жвавих і популярних дискусій. У результаті значення поняття “мегера” з позитивного набуло різко негативного змісту – відштовхуюче вульгарна, дуже агресивна жінка.

³ Докладніше про героїв та проблему героїзації їх діяльності на тлі повсякденних практик див.: Малинська Н. А. Героїчне в фольклорі та літературі: Дискурс канону. Автореф. дис. канд. філол. наук. — К., 2002. — 35 с.; Плахов В. Д. Герои и героизм. Опыт современного осмысления вековой проблемы. 0151 Санкт-Петербург, 2008. — С. 84–87.

31. Каманин И. К. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И. К. Каманин. — К., 1884.
32. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К., 1994. — 539 с.
33. Андрущенко В. Запоріжці і жіноцтво / В. Андрущенко // Наука і суспільство. — 1991. — № 7. — С. 55–58.
34. Павленко І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі / [Текст]: моногр. / І. Я. Павленко. — Запоріжжя, 2006.
35. Кравченко А. Козацька наречена // Запоріжці: До історії козацької культури / епорядк. тексту, передм. І. Кравченка; упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. — К., 1993.
36. Чабаненко В. А. Козацтво і українська мова // Українське козацтво / Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відпов. ред. С. Р. Лях. — 2-е вид., доп. і перероб. — Київ–Запоріжжя, 2006.
37. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. — 2-е изд. — Москва, 1990.
38. Lozinski Wladyslaw. Zycie Polskie w dawnych wiekach / Wladyslaw Lozinski. — 2 nd ed. — Lwow: H. Altenberg, 1908.
39. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленн та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. — К., 2002.
40. Пушкарьов Л. М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі / Л. М. Пушкарьов // Український історичний журнал. — 1970 — № 10.
41. Азбелев С. Н. Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т. з. разграничения жанров) / С. Н. Азбелев // Славянский фольклор и историческая действительность. — Москва, 1965.
42. Іваннікова Л. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / Людмила Іваннікова; за ред. С. В. Мишанича. — Запоріжжя, 2010.
43. Михайлов Б.Д. Мелітополь: природа, археологія, історія / Б. Д. Михайлов. — Запоріжжя, 2002.
44. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологив (на материале скифских могильников IV-III в. в. до н. э.) / Е. П. Бунятян. — К.: Наукова думка, 1985.
45. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е. Е. Фиалко. — К.: ИА НАНУ, 1994.
46. Эварницкий Д.И. Очерки по истории Запорожских гозаков и Новороссийского края / Д. И. Эварницкий. — Санкт-Петербург, 1889.
47. Денисюк І. Амазонки на Поліссі / І. Денисюк. — Луцьк: Настир'я, 1993. — С. 11.
48. Мицик Ю. А. "Тії слави козацької повік не забудем...": Історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, С. М. Плохій та ін. — Дніпропетровськ, 1989.
49. Надхин Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи / Г. П. Надхин. — Москва, 1877.
50. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. — 1900. — Кн. 1.
51. Архив Юго-Западной России (АЮЗР), Ч. VIII. Т. III. — К., 1909.
52. АЮЗР, Ч. III. Т. IV. — Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К., 1914.

For the first time in national historiography the author makes an attempt to explore the character and borders of presence of female routine in the cultural environment of Zaporozhya (Southern Ukraine).

Key words: Southern Ukraine, cultural environment, Cossacks, everyday life, Zaporozhya, woman warrior.